

HADİSE MUHALEFET VE TEFAKKUHTA KILLET: HİCRÎ DÖRDÜNCÜ ASIRDA EHL-İ HADİS VE EHL-İ RE'Y'İN İKİ TEMEL TARTIŞMASI VE ETKİLERİ*

Oğuzhan YILDIZ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Mart 2026, **Kabul Tarihi:** 15 Haziran 2026, **Yayın Tarihi:** 26 Haziran 2026, **Atıf:** Yıldız, Oğuzhan. "Hadise Muhalefet ve Tefakkuhta Killet: Hicrî Dördüncü Asırda Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y'in İki Temel Tartışması ve Etkileri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/2 (Haziran 2026): 1305-1334.

DOI: 10.33415/daad.1920300

Öz

4./10. asırda Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y arasındaki tartışmalardan geçmiş dönemlerden beri süregelen iki temel meselenin ön plana çıktığı görülmektedir. Tartışmalara Ehl-i hadîs tarafından bakıldığında Ehl-i re'y hadise muhalefetle, Ehl-i re'y cenahından yaklaşıldığında ise Ehl-i hadîs tefakkuh eksikliğiyle tenkit edilmiştir. İki ekolün zikredilen tenkitlere 4./10. asırda verdiği tepkiler ise önceki dönemlere nazaran daha sistematiktir. Ehl-i re'y hadise muhalefet ithamını gelenek içinde yeni bir yöntemle cevaplamaya çalışmış ve literatür buna göre şekillenmiştir. Bu bağlamda fetvaların merfu hadislerden temellerini rivayet ilimleri çerçevesinde ve te'vil vecihlerinden de istifade ederek inşa etmiştir. Onların, bu çabalarında, Ehl-i hadîs çizgisine göre tavır aldığı görülmektedir ve bu durum dönemin ilmi, sosyal ve siyasi koşullarından kaynaklanmaktadır. 4./10. asırda Ehl-i hadîs'in maruz kaldığı tefakkuh eksikliği tenkidi ise usûl, metin ve şerh kitaplarının muhtevasını etkilemiştir. Kaynaklarda tefakkuh meselesinin hadis ilimlerine dahil edilmesi, hadisçilere tefakkuh metodolojisinin öğretilmeye çalışılması bu tenkidin yansımaları olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fıkıh, Hanefî, Muhaddis, Tefakkuh.

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Bekir Kuzudışlı danışmanlığında hazırlanan "Hadis ve Fıkıh Meseleleri Bağlamında Hicrî Dördüncü Asır Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y ilişkileri" adlı doktora tezinden bazı düzenlemelerle üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Kocaeli/Türkiye, oguzhan.yildiz@kocaeli.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2068-7818>.

Opposition to Hadith and Deficiency in Tafaqquh: Two Core Debates Between Ahl al-hadith and Ahl al- ra'y and Their Impacts within the Fourth Hijri Century^{*}

Oğuzhan YILDIZ^{**}

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 March 2026, **Accepted:** 15 June 2026, **Published:** 26 June 2026, **Cite as:** Yıldız, Oğuzhan. "Opposition to Hadith and Deficiency in Tafaqquh: Two Core Debates Between Ahl al-hadith and Ahl al-ra'y and Their Impacts within the Fourth Hijri Century". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/2 (June 2026): 1305-1334.

DOI: 10.33415/daad.1920300

Extended Abstract

Ahl al-hadith and Ahl al-ra'y are known to have confronted each other on many issues since early periods. Two prominent topics emerge from these centuries. From the perspective of Ahl al-hadith, the primary claims involve opposition to hadith directed at Ahl al-ra'y. From the perspective of Ahl al-ra'y, criticisms focus on the lack of tafaqquh among Ahl al-hadith regarding the content of narrations.

The 4th/10th century is distinguished from previous periods by unique differences. New types of tasnif belonging to both Ahl al-hadith and Ahl al-ra'y emerged during this era. Within these classifications, certain tendencies aimed at transforming the thought structures of these schools are observable. Discussions between the two schools were likely effective in driving these methodological tendencies.

Two fundamental mutual problems between Ahl al-hadith and Ahl al-ra'y in the 4th/10th century can be identified. Ahl al-hadith accused Ahl al-ra'y of opposing hadith. Conversely, Ahl al-ra'y criticised Ahl al-hadith for failing to perform tafaqquh on hadith texts due to excessive preoccupation with activities like rihla, isnad, and rijal. These criticisms are expressed in the contemporary works of both schools. Close

^{*} This article was produced with some revisions from the doctoral thesis titled "The Relations Between Ahl al-hadith And Ahl al-Ra'y in the Fourth Hijri Century Within the Context of Hadith And Fiqh Issues" prepared under the supervision of Prof. Dr. Bekir Kuzudişli at the Istanbul University Social Sciences Institute.

^{**} PhD, Res. Asst., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Basic İslamic Sciences, Department of Hadith, Kocaeli/Turkey, oguzhan.yildiz@kocaeli.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2068-7818>.

examination reveals a strong intertextual relationship between them. These critiques influenced the structure of the literature and the thought systems of both groups.

Regarding the effects of the accusation of opposing hadith on Ahl al-ra'y, a new method emerged within the madhhab. Ahl al-ra'y compiled the foundations of their fatawa from marfu hadith. They utilised almost every type of hadith science, including isnad, rijal, and ilal. They attempted to eliminate hadith-fatwa contradictions through ta'wil and by identifying the za'f of narrations appearing to show opposition. These efforts were likely related to long-standing criticisms. This specific methodology had not been previously encountered.

Several reasons explain why Ahl al-ra'y adopted a stance aligned with Ahl al-hadith. In the 4th/10th century, the Islamic world struggled with issues involving the Fatimids, Buyids, and Qarmatians. In such a context, an alliance against non-Sunni elements was necessary. Seeking a place in this alliance, Ahl al-ra'y aligned with Ahl al-hadith, who played a decisive role. Additionally, as madhahib, including Hanafism, were being formed, Ahl al-ra'y needed to eliminate accusations to prevent legitimacy problems.

The primary critique directed at Ahl al-hadith by Ahl al-ra'y was the lack of tafaqquh. The intense involvement of Ahl al-hadith with activities like rihla, isnad collection, jarh wa ta'dil, and ilal caused them to ignore the content of narrations. They remained unaware of the fiqh within the hadith they narrated. Consequently, Ahl al-ra'y accused them of failing to understand their own narrations. In this period, Ahl al-hadith included tafaqquh in hadith sciences within usul books. Simultaneously, text and sharh works attempted to teach tafaqquh to traditionists. These developments stemmed from the critique by Ahl al-ra'y, influencing the literature and scholarly work of Ahl al-hadith.

Keywords: Hadith, Fiqh, Hanafi, Muhaddith, Tafaqquh.

Giriş

İslam düşüncesinde derin izler bırakan Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y'in 2./8. ve 3./9. asırlardaki ilişkilerine dair hatırı sayılır çalışmaların yapıldığı söylenebilir.¹ İki ekol arasındaki ilişkilerin 4./10. asırdaki durumunun ise yeteri kadar konu edilmediği görülmektedir.² Halbuki söz konusu asır gerek Ehl-i hadîs'in gerekse Ehl-i re'y'in ilk ve özgün sayılabilecek telif türlerinin ortaya çıktığı bir dönemdir.

¹ Bunlardan bazıları için bk. Abdülmecid Mahmud Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fıkkhiyye inde ashabi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Mektebetü'l-Hancı, 1979); Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları* (İstanbul: İfav Yayınları, 2015); Ataullah Şahyar, *Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y İhtilafları* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011).

² Recep Köklü tarafından kaleme alınan *Hadis Usulünün Teşekkülü* isimli eserde ilk hadis usulü eserlerinin ortaya çıkışını inceleyen bölümün bu konuda önemli açılımlar yaptığı belirtilmelidir. Bunun için bk. Recep Köklü, *Hadis Usulünün Teşekkülü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2025), 410-476.

Literatür yakından incelendiğinde ekollerin birbirine yönelik tavırlarına dair birçok veri barındırdığından ve aralarında güçlü bir metinlerarası etkileşim olduğundan bahsedilebilir. Bunlar iki ekolün hadis ve fıkıh konuları etrafında tartışmalar yaşadığını göstermektedir. Tartışmalar arasında ise Ehl-i hadîs tarafından bakıldığına Ehl-i re'y'e yöneltilen hadise muhalefet ithamının başrol oynadığı saptanmaktadır. Ehl-i re'y açısından ise tefakkuh eksikliği Ehl-i hadîs'e yöneltilen en güçlü tenkit durumundadır.³ Hem Ehl-i re'y'in hem de Ehl-i hadîs'in bu tartışmalara kayıtsız kalmadığı savı ileri sürülebilir. Nitekim kaynakların içeriklerinde yer alan bazı unsurlar böyle bir sonuca delalet etmektedir.

İşbu makale, Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y'in 4./10. asırda karşı karşıya geldiği bahsedilen iki temel tartışmanın mahiyetine ve bu tartışmaların ekollerin düşünce yapısında yol açtığı değişikliklere ve literatüre etkisine odaklanmaktadır.

1. Ehl-i re'y'in Hadise Muhalefetle İthamı

1308 | db

Ehl-i re'y, hadise muhalif fetvalar verdiği yönündeki ithamlarla erken dönemlerden itibaren muhatap olmuştur ve bu ithamın mahiyeti genel olarak bilinmektedir. Dolayısıyla burada sadece söz konusu ithamın 4./10. asırdaki birkaç görünümüne işaret edilecektir. Hadise muhalefet suçlamasının mezkûr asırda Ehl-i hadîs tarafından açık beyanlarla dile getirildiği görülmektedir. Mesela, namazda sehven beşinci rekâta kalkan kişinin durumuyla ilgili konu burada zikredilebilir. Konuya dair hadise göre Hz. Peygamber, sehven beşinci rekâta kalktıktan sonra sehiv secdesi yaparak namazı tamamlamıştır.⁴ İbn Huzeyme (öl. 311/924) hadise rağmen Iraklıların bu durumda, kişi eğer dördüncü rekâta teşehhüd miktarı oturmuşsa iki rekât daha ekleyerek ve sehiv secdesi yaparak namazının sahih olacağını, oturmadan kalkmış ve bir rekât daha eklemişse namazı iade etmesi gerektiğini düşündüklerini belirtir.⁵ Ona göre Ehl-i re'y, bu konuda sahih ya da zayıf herhangi bir sünnetle de istidlal etmemiştir. İbn

³ İki ekol arasında yaşanan karşılıklı bu iki tartışmanın ana hatlarıyla mahiyeti ve tarihsel süreci hakkında bk. Adnan Koşum, "Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhî Boyutları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 87-98. Ehl-i hadîs'in tefakkuh eksikliği meselesi bir doktora tezinde 4./10. asır etrafında Ehl-i hadîs'in özeleştirileri kaydıyla incelenmiştir, dışarıdan gelen tenkitler ve etkileri üzerinden ele alınmamıştır. Söz konusu tez için bk. Üsâme Bozkurt, *Hicri 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

⁴ Muhammed b. İshak en-Nisâbûrî İbn Huzeyme, *Sahih* (Kahire: Dârut-Te'sîl, 2014), 2/65.

⁵ İbn Huzeyme, *Sahih*, 2/64.

Huzeyme'nin bu açıklamalardan sonra "Kendi re'yi ya da Hz. Peygamber'den sonraki birinin re'yi ile onun sünnetine muhalefet etmek bütün âlimlere haramdır." diyerek de sözünü bitirdiği görülür.⁶ Bu ifadelerde Ehl-i re'y'in hadise muhalefet ettiği tasrih edilmektedir.

İbn Huzeyme "Sabah namazının bir rekatına yetişen o namaza yetişmiştir." rivayetiyle amel etmedikleri gerekçesiyle de Hanefîlerin hadise aykırı fetva verdiklerini kaydetmektedir. Nitekim o, bu hadisle amel etmeyenlerin "cehaleti sebebiyle Hz. Peygamber'e muhalefet ettiğini" belirtmektedir.⁷

Ehl-i re'y'in hadise muhalefet suçlamasına maruz kaldıkları kendi kaynaklarından da teyit edilebilmektedir. Söz gelimi yukarıda nakledilen sabah namazının bir rekatına yetişen kişinin namazının durumuyla ilgili hadiste Tahâvî'nin (öl. 321/933) "Biz bu hadise muhalefet etmiyoruz." şeklinde açık beyanda bulunması bu suçlamanın bir sonucu olmalıdır.⁸ Ayrıca onun bir şahitle beraber yemin hadisiyle amel etmedikleri için Resûlullah'ın sünnetine muhalefet etmekle suçlandıklarını kaydettiği görülmektedir.⁹ Bu türden açıklamalar ayrıca hadise muhalefet iddialarının Ehl-i re'y üzerindeki tesiri gösterir mahiyettedir.

2. Hadise Muhalefet İddiaları Karşısında Ehl-i re'y

4./10. asırda kaleme alınan Hanefî mezhebi literatüründe Ehl-i re'y fakihlerinin hadise muhalefet iddiaları karşısındaki tavırlarını gösteren birçok verinin yer aldığı varsayılabilir. Söz gelimi onların fikhî bilgi üretiminde hadisle istidlâlde bulduklarını ve re'yi hadise takdim etmediklerini temel bir prensip halinde vurgulaması bu tavrın bir parçası olarak kabul edilebilir. Cessâs'ın (öl. 370/981) "Haber-i vâhid bile olsa eseri nazara takdim etmek Ebû Hanîfe'nin asıllarındandır. O, kabul edilebilecek bir cihette varit olduktan sonra haber-i vâhide kıyasla itiraz etmez. Bir olayın hükmünü tespit için sadece nazar ve eser olsa ve bu ikisi tenakuz etse hüküm esere verilir, nazara itibar edilmez."¹⁰ gibi ifadelerle mezhebin konuya yaklaşımını tespit etmesi hadis-re'y tartışmalarına

⁶ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/64-65.

⁷ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/25.

⁸ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr* (Beyrut, 1979), 1/399. Tahâvî'nin yer yer bu vurguyu yaptığı görülmektedir. Bazı örnekler için bk. Tahâvî, *Me'âni'l-âsâr*, 1/18, 1/40, 2/134.

⁹ Tahâvî, *Me'âni'l-âsâr*, 4/147.

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 1/199-200. Benzer ifadeler için bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/211, 8/424.

matuf olmalıdır. Nitekim Murteza Bedir de hadis ve re'y ilişkisine dair yapılan bu açıklamalarda sahih hadisin re'yi geçersiz kılacağını vurgulamaya özel bir önem verilmesinin sebeplerinden birinin Hanefîlere yöneltilen re'y taraftarlığı suçlaması olduğunu kabul etmektedir.¹¹

Hadise muhalefet iddialarına Ehl-i re'y'in asıl tepkisi ise kaleme aldığı eserlerde benimsediği yöntem üzerinden takip edilebilir. Nitekim bu yöntem dahilinde Ehl-i re'y fakihlerinin Hanefî fikhını hadis temelleri üzerine inşa etmesi ve hadis-fetva uzlaşısını tevil vecihlerine dikkat çekerek ya da muhalefet gözükken hadisin zayıflığını öne sürerek sağlamaya çalışmasının hadise muhalefet iddiaları mukabilindeki tepkiler olduğu anlaşılmaktadır.

2.1. Fıkhın Hadis Temelleri Üzerine İnşa Edilmesi

4./10. asırda Hanefî fûru fıkhının dayanağı olan merfu hadislerin derlendiği görülmektedir. Öte yandan derleme sürecinde muarızların delil ve itirazlarına da değinilmiştir. Dikkat çeken diğer bir husus ise Ehl-i re'y fakihlerinin gerek kendi dayanaklarını savunurken gerekse muarızların delil ve itirazlarını tartışırken Ehl-i hadîs'in geliştirmiş olduğu metodolojiyi merkeze almasıdır. Nitekim birçok yerde ricâl ve ilel gibi hadis ilimlerinden hareketle istidlalde bulunmuşlardır.¹²

Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasındaki tartışmalı birkaç mesele üzerinden konu incelenebilir. Hanefîler ref'ü'l-yedeyn meselesinde öncelikle Abdullah b. Mes'ûd ve Berâ b. Âzib'in "Resûlullah ellerini sadece iftitah tekberi için kaldırır ve bunu namazda bir daha yapmazdı." şeklindeki hadisini delil olarak zikretmektedir.¹³ Ehl-i hadîs, Ehl-i re'y'in ihticâc ettiği bu hadisleri değerlendirmiş ve ref'ü'l-yedeyni ispat eden hadisleri tercihe şayan bulmuştur.¹⁴ Burada özellikle hadisin "... bunu namazda bir daha yapmazdı." şeklindeki kısmı tartışılmış, râvinin galat ve nisyanından kaynaklandığı savunulmuştur. Ehl-i hadîs'in tenkidinden haberdar olan Hanefîlerin ise bu iddiaya "Unutulan bir ifade sonradan tekrar hatırlanmıştır." diyerek cevap verdiği ayrıca Ehl-i hadîs'in istidlal ettiği hadisleri ten-

¹¹ Murteza Bedir, *Fıkh Mezhep Sünnet* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 109.

¹² Benzer tespitler için bk. Christopher Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, ed. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik, 2018), 154.

¹³ Tahâvî, *Me'ânî'l-âsâr*, 1/224-227; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekir el-Kudûrî, *et-Tecrîd* (Kahire, Dâru's-Selam, 2006), 2/518-519; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/600-606.

¹⁴ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 2016), 1/278.

kit ederek zayıf olarak nitelediği ya da mensûh olduğunu ileri sürdüğü görülmektedir.¹⁵

Yine Ehl-i re'y'in ihticâc ettiği ve sahabeden Ebû Humejd es-Sâidî'den Muhammed b. Amr b. Halhale yoluyla gelen Hz. Peygamber'in namazının anlatıldığı rivayette iftitâh haricinde ellerin kaldırılmadığını anlatan hadisin aslında sînâ'atü'l-hadisi hakkıyla bilmeyenlerin (*ihkâm*) ihticâc ettiği muhtasar bir rivayet olduğu Ehl-i hadîs tarafından savunulmuş ve bu rivayetin aslının Abdülhamid b. Cafer tarikiyle gelen müfesser şekli olduğu dolayısıyla bu tarikten gelen metinde Hz. Peygamber'in rükua giderken ve kalkarken ellerini kaldırdığı belirtilmiştir.¹⁶ Bunun karşılığında Ehl-i re'y ise Abdülhamid'in hadisçilerin kendisi tarafından taz'îf edildiğini dolayısıyla bu tarikin ihticâca elverişli olmadığını söyleyerek karşı çıkar.¹⁷

İhramlı haldeyken nikahlanmanın meşruiyetine dair tartışmaya Ehl-i re'y'in yaklaşımı da örnek olarak verilebilir. Ehl-i re'y ihramlı haldeyken nikahlanmanın caiz olmadığına dair hadisler mukabilinde Hz. Peygamber'in Hz. Meymûne ile ihramlı iken evlendiğine delalet eden İbn Abbas hadisiyle ihticâc etmektedir.¹⁸

db | 1311

Ehl-i hadîs bu evliliğin Hz. Peygamber ihramlı değilken yapıldığını belirten Ebû Râfi'den gelen rivayetlerin bulunduğunu ileri sürerek Ehl-i re'y'in görüşünü yanlışlamaktadır.¹⁹ Ehl-i hadîs'in itirazlarına karşı Ehl-i re'y ise "Eğer istidlâl isnadın sıhhati üzerinden yapılacaksa -ki sizin yönteminiz budur- Ebû Râfi' hadisi Matar el-Varrâk üzerinden gelmektedir ve bu râvi size göre hadisiyle ihticâc edilecek birisi değildir." diyerek ve diğer bazı tariklerinin munkatı olduğunu ifade ederek kendi delilini savunmaktadır.²⁰

Son olarak Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasındaki ihtilafli meselelerden bir diğeri olan kametin nasıl getirileceğine dair babda da benzer bir tabloya rastlanmaktadır: Ehl-i re'y bu meselede kendi görüşlerine delalet

¹⁵ Tahâvî, *Me'ânî'l-âsâr*, 1/224-227; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 2/518-519; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/600-606.

¹⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibban el-Müsnedü's-sahih ale't-tekâsim ve'l-envâ'*. (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012), 7/679-680.

¹⁷ Tahâvî, *Me'ânî'l-âsâr*, 1/227.

¹⁸ Tahâvî, *Me'ânî'l-âsâr*, 2/268-269; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 4/1835; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 4/370 vd.

¹⁹ İbn Hibbân, *Sahih*, 7/349-350.

²⁰ Tahâvî, *Me'ânî'l-âsâr*, 2/270-271; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 4/1835.

eden kamet cümlelerinin ikişer defa tekrar edildiğine dair rivayetlerle ihticâc etmektedir.²¹ Ayrıca ihticâc ettikleri hadisler hakkında Ehl-i hadîs'in öne sürdüğü illetlere ve itirazlara da cevap vermektedir.²²

Ehl-i re'y'in kendi delillerini öne sürdükten sonra muarızın delillerini değerlendirmeye geçtiği görülmektedir. Ehl-i hadîs, "Bilal'e kamet cümlelerini birer kere söylemesi emredildi." rivayetinden hareket ederek görüşünü belirlemiştir. Ehl-i re'y bu noktada rivayetin, Bilal'e kamet cümlelerini birer kere söylemesini emreden Resûlullah olduğuna delalet etmediğini öne sürmekte ve emredenin Şam bölgesindeki yöneticilerden biri de olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.²³ Ehl-i hadîs ise bu itirazı haksız bulmakta hatta iddia sahiplerini cehaletle niteleyip emreden kişinin Resûlullah olduğunun sarahaten ifade edildiğini belirtmektedir.²⁴ Buna karşılık Ehl-i re'y, özneyi tasrih eden rivayetlerin zayıflığını Yahya b. Maîn gibi muhaddislerden nakille ya da isnad ve râvi tenkidıyla ileri sürmektedir.²⁵

Serdedilen örneklerde görüldüğü üzere Ehl-i re'y her bir fûru fıkıh meselesini merfu hadisler temelinde inşa etmektedir. İhticâc ettikleri delillere yönelik Ehl-i hadîs'ten gelen tenkitleri cevaplarken ya da muarızın dayanaklarına itiraz ederken isnad, ricâl ve ilel gibi muhaddislere ait kriterleri yani hadis metodolojisini kullanmaktadır.

2.2. Hadîs ve Fetvayı Uzlaştırma: Tevil

Ehl-i re'y'in hadisler üzerinden tartışmadığı meselelerde ise aradaki zahiri çelişkiyi gidermek için tevil yoluyla uzlaşma gayretine girdiği görülmektedir. Onlar bu türden hadislerin birden fazla manaya hamledebilme imkânını öne sürerek aslında fetvalarının hadise değil muarızın hadisten anladığı şeye muhalif gözüktüğünü düşünmektedirler.

Sabah namazının bir rekâtına yetişenin durumuyla ilgili hadisin zahiiriyle yukarıda ifade edildiği üzere Hanefiler amel etmemekte bu yüzden hadise muhalefetle suçlanmaktadır. Onlar bahsedilen hadisin sıhhatini doğrulamakta ve Ehl-i hadîs'in anladığı gibi namazın bir rekâtını vakit çıkmadan kılmak şeklindeki zahiri manaya ihtimali olduğunu da kabul etmektedir. Bununla beraber hadisin tevile açık olduğunu dolayısıyla

²¹ Tahâvî, *Me'âni'l-âsâr*, 1/133 vd.; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/417-418; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/552-553.

²² Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/417; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/553-554.

²³ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/419; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/554.

²⁴ İbn Huzeyme, *Sahih*, 1/312; İbn Hibbân, *Sahih*, 2/387-389.

²⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 555-556.

hadiste kastedilenin bülüğa eren çocuk, hayızdan temizlenen kadın veya Müslüman olan gayrimüslim için olduğunu ancak mezkûr durumlar gerçekleştiğinde eğer bir rekâtlık zaman kalmışsa onların bu namazdan sorumlu oldukları manasında olduğunu savunmaktadırlar. Hadiste geçen “idrak” kelimesinden hareketle bu sonuçlara ulaştıkları görülmektedir.²⁶

Diğer taraftan güneş doğarken namaz kılmaktan nehyeden âm hadislerin söz konusu hadisin Ehl-i hadîs’in anladığı şekliyle değil Ehl-i re’y’in anladığı gibi tevil edilmesinin daha doğru olduğunu gösterdiği de savunulmaktadır.²⁷ Bu teviden sonra Tahavî’nin “Biz bu hadise muhalefet etmiyoruz, hadisin teviline muhalefet ediyoruz.” demesi²⁸ tartışmanın hadise muhalefet zemininde yapıldığına ve bir Hanefî âlimin hadisin muhtemel mana vecihlerini ortaya koyarak konuyu bu zeminden başka bir noktaya kaydırmaya gayret ettiğine delalet etmektedir.

İhram bulunmadığı durumlarda şalvar (*sirvâl*) ya da mest (*huff*) giymeye mutlak izin veren hadisle ilgili meselede de Hanefîler tevil yoluna başvurmaktadır. Onlar hadisten hareketle, zaruret durumunda kişilerin şalvar ya da mest giyebileceğini, bunun mubah olduğunu, kendilerinin bunu kabul etmekle birlikte ihramın genel hükümlerine binaen kefareti de gerekli gördüklerini savunmaktadırlar.²⁹ Tahavî’nin ayrıca bu konuda hadis-fetva uzlaşısını sağlamaya çalışırken yaptığı şu açıklama konumuz açısından dikkate şayandır:

Hadiste kefareti nefyeden bir durum yoktur. Biz hadisin hilafına bunların asla giyilemeyeceğini savunmuyoruz. Eğer bunu savunsaydık hadise muhalefet etmiş olurduk... Aramızdaki ihtilaf hadisin tevili hususundadır, hadisin bizzat kendisi hakkında değildir... Sizin tevilinize muhalefet edenleri hadise muhalefet ediyormuş gibi göstermeyin.³⁰

Konu hakkındaki diğer örnek ise henüz dalında ya da tarladayken satılan meyve veya sebzelerin afete maruz kalması halinde (*câiha*) zararın kime ait olacağı konusundaki hadisle alakalıdır.³¹ İlgili hadise göre Hz. Peygamber câiha sonucunda müşterinin ödeyeceği bedelin indirilmesini emretmiştir. Ehl-i hadîs açıkça hadis tarafında olmuş, bab başlığında teyit

²⁶ Tahavî, *Meânî'l-âsâr*, 1/399; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/452.

²⁷ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/451.

²⁸ Tahavî, *Meânî'l-âsâr*, 1/399.

²⁹ Tahavî, *Meânî'l-âsâr*, 2/134; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 4/1780.

³⁰ Tahavî, *Meânî'l-âsâr*, 2/134.

³¹ Konuyla ilgili bk. Hüseyin Okur, “İslam Borçlar Hukukunda el-Câiha/Beklenmeyen Durum Nazariyesi Mezhepler Arası Bir Mukayese”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/44 (Haziran 2016), 1383-1394.

etmiş ve ayrıca bir reddiye düşüncesiyle bunun vacip olduğunun altını da çizmiştir.³²

Hanefiler bu durumda herhangi bir indirim ya da geri ödemenin doğru olmadığını savunmakta ve “Konuyla ilgili rivayet edilen hadisler sahihtir bundan dolayı biz bunlardan hiçbirini reddetmiyoruz fakat hadisin teviline muhalefet ediyoruz.” şeklinde bir açıklama yapmak zorunda kalarak meseleyi vuzuha kavuşturmaktadır. Onlar konu hakkındaki bazı hadislerin bu hükmün Müslümanlar tarafından satın alınmış haraç arazileri için olduğunu bir afet durumunda Müslümandan alınacak olan haracın alınmaması gerektiğini ifade etmektedirler. Diğer hadisler ise kabzdan önce böyle bir afetin yaşanması durumuna dairdir.³³ Ayrıca Şâfiîlerin bu konuda Hanefilerle aynı düşünmesi³⁴ muhatabın doğrudan Ehl-i hadis olduğuna delalet eder. Nitekim bu konuda Ehl-i hadis ve Ahmed b. Hanbel'in mezkûr görüşte olduğu belirtilmektedir.³⁵ Dolayısıyla burada Ehl-i hadis'le bir tartışmanın olduğu görülmektedir.

Ehl-i re'y'in, hadisle fetvanın zahiren çeliştiği durumlarda rivayetin tevil vecihlerini ortaya koymaya özel bir önem verdiği ve bu yöntemle hadise muhalefet etmediklerini vurgulayarak uzlaşi sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

2.3. Muhalefet Görülen Hadislerin Zayıflığını Tespit

Tevil yöntemiyle değerlendirilen hadislerle ilgili tartışmalarda Ehl-i re'y, bu hadislerin sıhhatinde bir problem olmadığını altını çizmektedir. Bununla beraber Ehl-i re'y'in, hadise muhalif fetva verdiklerinin iddia edildiği konularda ilgili hadislerin amel etmeye elverişli olacak kadar sahih olmadığını ileri sürerek de bu ithamların önüne geçmeye ve böylece yine uzlaşi sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca zayıflık tespit edilirken Ehl-i re'y'in hadis ilimlerinden istifade şekli, mezhep fıkhının hadis ve hadis ilimleri temelinde nasıl savunulduğunu da göstermektedir.

Hz. Peygamber'in tek bir şahidi olan kişinin yeminiyle beraber hüküm vermeyi kabul ettiğine dair hadisle Ehl-i hadis amel etmiş³⁶ ve Ehl-i re'y ise kabul etmediği için hadise muhalefet ithamıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu itham karşısında Ehl-i re'y ilk olarak bu konudaki hadislerin

³² İbn Hibbân, *Sahih*, 2/303-304.

³³ Tahâvî, *Me'ânî'l-âsâr*, 34-35; Kudûrî, *et-Tecrid*, 5/2412.

³⁴ Ali Bardakoğlu, “Câiha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 17 Aralık 2025).

³⁵ Hattâbî, *Međlimü's-Sünen (Risâle)*, 2/398.

³⁶ İbn Hibbân, *Sahih*, 7/643.

ihdicâca elverişli olmayacak derecede zayıflık barındırdığını ileri sürmüş ve Ehl-i hadîs'in, kendilerinin kullandığı bundan daha sağlam hadisleri taz'îf ettiğini belirtmiştir.³⁷

Cinsel uzva dokunulduğunda abdestin bozulduğu ve yeni bir abdestin gerektiğini Ehl-i hadîs ilgili rivayetlerden dolayı savunmuştur.³⁸ Ehl-i re'y ise bu hadisleri illetli bulmuştur. İsnadın munkatı olması bu problemlerden biridir. Urve, Bûsre bt. Safvan'dan bu hadisi işitemiştir. Ayrıca ravilerden bazıları da zayıftır.³⁹ Hatta yine Yahyâ b. Main ve Müslim gibi hadisçilerden bu konudaki hadislerin sahih olmadığına dair nakiller yapılmıştır.⁴⁰ Ehl-i hadîs bu illetleri ortadan kaldırmaya çalışmakta ve Urve'nin hadisi Bûsre'den bizatihi işittiğini iddia etmektedir.⁴¹

Ehl-i re'y bunun mukabilinde kendi delilleri olan Talk b. Ali hadisini öne sürmüştür. Hadise göre Resûlullah cinsel uzvun vücudun bir parçası olduğunu dolayısıyla abdesti bozmayacağını bildirir.⁴² Ehl-i hadîs, Talk'ın Mescid-i Nebevî inşa edilirken Medine'ye geldiğini dolayısıyla Hz. Peygamber'le mülaki olduğu zamanı dikkate alarak bunun mensûh olduğunu savunur.⁴³ Ehl-i re'y ise mescidin 2 kere inşa edildiğini dolayısıyla semanın ikinci gelişinde de olabileceğini iddia eder.⁴⁴

db | 1315

Velisiz nikahın geçerliliğiyle ilgili tartışma da bu bağlamda ele alınmaktadır.⁴⁵ Ehl-i hadîs, velisiz nikahın sahih olmayacağına dair bir bab başlığı açarak ilgili hadisi rivayet etmiştir.⁴⁶ Ehl-i re'y ise rivayetin isnadının munkatı' ve hadisin ise zayıf olduğunu savunmaktadır. Ehl-i hadîs'in istidlal ettiği bu hadisi İbn Cüreyc, Zührî'den rivayet etmektedir. İbn Cüreyc söz konusu hadisi Zührî'ye sorduğunda o hatırlamamıştır. Bundan dolayı da Ehl-i re'y hadisi ihticâca elverişli görmemektedir.⁴⁷ Nitekim

³⁷ Tahâvî, *Meânî'l-âsâr*, 4/145; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 8/73. Hanefîlerin söz konusu hadisi reddetme gerekçeleri temelde rivayetin zayıflığı olsa da bunun yanı sıra Kur'an'a aykırılık gibi nedenler de zikredilmektedir. Söz konusu durum diğer örnekler için de geçerlidir.

³⁸ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/136; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/104.

³⁹ Tahâvî, *Meânî'l-âsâr*, 1/71-75; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/184-185; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/391-394.

⁴⁰ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/185-186; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/392.

⁴¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/101-102.

⁴² Tahâvî, *Meânî'l-âsâr*, 1/75 vd.

⁴³ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/106; Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen (Risâle)*, 1/122.

⁴⁴ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/192.

⁴⁵ Konuyla ilgili bk. Mutlu Gül, "Hadislerin Rivayet Özelliklerinin Fıkha Etkisi Bağlamında Velisiz Kıyılan Nikahın Batıl Olduğunu İfade Eden Rivayetin Tahrir ve Tenkid", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 361-376.

⁴⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/415, 5/101.

⁴⁷ Tahâvî, *Meânî'l-âsâr*, 3/88-9; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 9/4254-4255.

onlara göre râvinin rivayeti inkârı haberi zayıflatır/geçersiz kılar.⁴⁸ Sınâ'atü'l-hadisi iyi bilmeyenler (*ihkâm*) tarafından öne sürülen bu iddia-ya karşı İbn Hibbân, Zührî'nin nisyanının hadise zarar veren türden bir şey olmadığını savunurken,⁴⁹ Hattâbî ise bu anlatının doğru olmadığını düşünmektedir.⁵⁰ Ehl-i re'y tarafından bu konudaki bütün rivayetler illetli, zayıf ve vâhî bulunmuştur.⁵¹

Ehl-i re'y'in örneklerdeki gibi Ehl-i hadîs'in istidlâl ettiği hadislerin zafiyetini ortaya koyması bir yandan uzlaştırma olarak da okunabilir. Zira hadisin zayıflığı tespit edildiğinde mezhebin fetvasıyla çelişmesi problem olmaktan çıkmaktadır. Dikkat çeken diğer bir nokta Ehl-i re'y'in hadisçilerin kriterlerini ve kaynaklarını kullanarak rivayetlerin zafiyetini belirlemesidir.

Ehl-i re'y'in 4./10. asırda fikhî meseleleri işlerken ihticâc edilen rivayetleri isnadı, ricâli, ileli ile bir bütün olarak ele alıp değerlendirdiği, bir yandan mezhebin fetvalarını merfu hadisler temelinde inşa edip savunurken diğer yandan muhatapların delillerini tartıştığı görülmektedir. Ayrıca hadis-fetva çelişmesini tevîl vecihleri üzerinden izale etmeye özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Ehl-i re'y'in söz konusu yöntemi görüldüğü kadarıyla ilk defa 4./10. asırda kullandığı varsayılabilir. Nitekim yöntemi bu haliyle Tahâvî *Me'ânî'l-âsâr*'da, Cessâs *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*'de ve Kudûrî (ö. 428/1037) *et-Tecrîd*'de takip etmektedir.

4/10. asır Hanefî fakihlerinin mezkûr dönemde fıkıh mesailerini tasvir edildiği şekilde düzenlemesi geçmiş dönemlerden itibaren süregelen ve dönemin de bir gerçeği olan hadis-re'y tartışmalarıyla ilgili olmalıdır. Hadisi önemsememe, re'yi hadise takdim etme gibi ithamlarla karşı karşıya kalan Ehl-i re'y, bu algıyı yıkabilmek için fikhin, ortak delil haline gelen merfu hadis temellerini ortaya koymak zorunda kalmış gözükmektedir. Tabi kendi delillerini savunurken ya da muarızın delillerini çürütme çalışırken isnad otoritesini de merkeze almak gerekmiştir. Çünkü isnad artık ilmî bakımdan muarızı ikna ve ilzam edici olan bir olgu haline almıştır. Muhatapın Ehl-i hadîs olduğu hesaba katıldığında bunun zorunluluğu daha anlaşılır hale gelmektedir.

⁴⁸ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 9/4254 vd; Cessâs, *el-Fusûl*, 3/183.

⁴⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/101; Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen (Risâle)*, 3/26.

⁵⁰ Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen (Risâle)*, 3/26.

⁵¹ Tahâvî, *Meâni'l-âsâr*, 3/8 vd.; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 9/4261; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 4/264.

Diğer taraftan Ehl-i re'y fikhının hadis-fetva uzlaşısı temelinde inşa edilmesinde Buhârî'nin *Sahîh*'i gibi bazı hadis kitaplarının otoritesinin neredeyse sorgulanamaz hale gelmesinin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Zira hadis kitaplarının kanona dönüşmesi bunlarda yer alan rivayetlerle fetvalar arasındaki çelişkiyi daha görünür hale getirmiş olabilir. Dolayısıyla kanonik hadis kitaplarıyla fetvalar arasındaki çelişkilerin açıklanma gereği ortaya çıkmıştır denebilir.

Son olarak Ehl-i re'y'in 4./10. asırda mezhebin fetvalarını hadis ilmi çerçevesinde yeniden inşa etmesi, hadis-fetva uzlaşısı sağlamaya çalışması ya da Ehl-i re'y'in bir bakıma Ehl-i hadîs çizgisine kaymasını gerektiren sebeplerin arka planı üzerinde de durmak gerekir. Bu çabalarda iki âmilin etkili olduğu öne sürülebilir. Bunlardan birinin dönemin siyasi gelişmeleri ve konjonktürel durumlarla ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim Zehebî'nin ifadesiyle 4./10. asırda Müslümanlar "şiddetli belalar" ile karşı karşıya kalmıştır. Batıda Ubeydiler (*Fatimîler*), doğuda Büveyhîler, Araplar arasında da Karmatîler ortaya çıkmış ve büyük sıkıntılara sebep olmuşlardır.⁵² Bahsedilen durum hadise muhalefet iddialarının bertaraf edilebilmesi için Ehl-i re'y'in hadisle ilişkisini düzenleme ve hüküm-hadis uzlaşısını sağlama zorunluluğunu hızlandırmış gözükmektedir. Zira böyle bir vasatta Şîî veya heretik olmayan grupların aralarındaki ihtilafları minimize ederek güçlenen ötekilere karşı ittifak zorunluluğu ortaya çıkmıştır denebilir; ancak Sünnî ittifaka katılmak düşünce, toplum ve siyasette güçlü olan belirleyici üye Ehl-i hadîs'e göre hizalanmakla mümkün olmaktadır.⁵³

Bir mezhep olarak Hanefiliği meşru bir zemine oturtma çabaları da Ehl-i re'y'in hadise muhalefet iddialarını bertaraf etme zorunluluğunda etkili diğer âmil olarak kabul edilebilir. Nitekim 4./10. asırda Hanefîlik teşekkül sürecindedir.⁵⁴ Konuyla alakalı Mutlu Gül, "Ehl-i hadîs'ten gelen hadise muhalefet söylemine karşı mezhep itibarının yükseltilmesi ancak hadisle bir problemin olmadığı ortaya koymakla mümkün olmaktadır."⁵⁵ şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmeden hareketle

⁵² Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 16/252; Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet*, 177-178.

⁵³ Hanefîlerin Sünnî üst kimliğe uyum çabaları hakkında bk. Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet*, 50-51.

⁵⁴ Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, ed. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik, 2018), 61.

⁵⁵ Mutlu Gül, "Kudûrî'nin Tecrîd Adlı Eserinde İsnada Dair Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 143.

mezhebin re'y-hadis ilişkisine yaklaşımının müspet şekilde ortaya konma gayretlerinin mezhepleşme sürecinin başarısı açısından önemlidir olduğu düşünülebilir.

3. Ehl-i hadîs'e Yönelik Tefakkuh Eksikliği Tenkidi

Ehl-i hadîs'in mesaisini rihle, rivayet, cerh ve ta'dîl gibi hadis faaliyetlerine hasretmesinden dolayı hadis metinlerinde tefakkuh etmedikleri yönündeki tenkitle geçmiş dönemlerden beri karşılaştığı bilinmektedir.⁵⁶ 4./10. asırda da yoğun bir şekilde rastlanan bu tenkidin aslında Ehl-i hadîs'e Mu'tezile gibi ekollerden de yöneltilmekle beraber taraflardan birinin de Ehl-i re'y olduğu görülmektedir. Özellikle 4./10. asrın önde gelen Hanefî fakihî Cessâs, Ehl-i hadîs'teki tefakkuh problemine birkaç kere işaret etmektedir. Örneğin o, "Ey iman edenler! Açıklandığında sizi sıkıntıya düşürecek şeyleri sormayın."⁵⁷ ayetinin konu edildiği bir yerde Hz. Ömer'den "Yöneticilik ve benzeri görevlere gelmeden önce tefakkuh edin. Resûlullah'ın ashâbı mescitte toplanır ve yeni çıkan meseleleri müzakere ederdi." sözünü nakledip şunları söylemektedir:

1318 | db

...Tabiûn dönemi ve sonrasındaki fakihlerin metodu da bugüne kadar böyleydi; ancak haşvî ve cahil haber nâkili bir grup bu duruma ters davrandı. Onlar naklettikleri haberlerin manalarını ve ahkâmını bilmezler, fikhini istinbât edemezler...⁵⁸

Diğer taraftan Cessâs'ın, Ehl-i hadîs'e tefakkuh etmeyi açıkça şart koştuğu ifadelerine de rastlanmaktadır: "Hadis bilen ancak fıkıh bilmeyen kişinin kaza ve fetva faaliyetlerinde bulunması caiz olmaz. Çünkü hadisin nâsih ve mensûhu, âm ve hâssı vardır ki bu bilgiler ancak tefakkuh ile elde edilebilir."⁵⁹

Dönemin başka bir önemli Hanefî fakihî Kudûrî, mezhep imamlarının ilmî geleneklerini karşılaştırırken Ebû Hanîfe'nin silsilesinin hepsinin fakihlerden oluştuğunu belirtmiş ve bunun mukabilinde, Mâlik'in hocası Nâfi hakkında "O fıkıhla bilinmez, rivayet ehliendir."; Şâfiî'nin hocası Müslim b. Halid ez-Zencî'yle ilgili ise "O fakih değildir, Ashabü'l-hadis'tendir." değerlendirmelerini yapmıştır.⁶⁰ Bu, onun zihninde net

⁵⁶ Ayrıntılar için bk. Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, 83-88.

⁵⁷ Maide 5/101.

⁵⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/152-153.

⁵⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 8/62.

⁶⁰ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhi* (Havallî: Esfar li-Neşr Nefisi'l-Kütüb ve'r-Resaili'l-İlmiyye, 2022), 1/56.

olarak fakihler ve hadisçiler olmak üzere iki ayrı grubun olduğuna delalet etmektedir. Öte yandan bu ayırım hadisçi grubun fıkhıta yetkin olmadıkları manasını da tazammun etmektedir.

Ehl-i re'y'in Ehl-i hadîs'in tefakkuh problemine lakaplar üzerinden de işaret ettiği ileri sürülebilir. Bu manada "haşviyye" tabirinin öne çıktığı görülmektedir.⁶¹ Haşviyye hakkında dönemin Hanefî âlimlerinden ve Doğu Hanefî-Matüridi fırak geleneğinin zamanımıza ulaşan en eski çalışmasının⁶² müellifi Mekhûl en-Nesefî'nin (öl. 318/930) yaptığı bir tanıma sahibiz. Bu durum, dönemin Hanefîlerinin haşviyye algısını yansıtmaları bakımından önemlidir. Mekhûl, haşviyyeyi şöyle tanımlıyor:

Çok hadis nakleden ancak onlarda bulunan manaları idrak edemeyenler. Bunlar hadislerde yer alan terğib, terhib, farz ve sünnet türünden bütün emirleri aynı seviyede kabul ederler ve bir nafilenin terkini farzın terki gibi görürler... Bundan dolayı onların hadislerin manalarını ve tefsirlerini öğrenmeleri gerekir...⁶³

Mekhûl'ün tanımı Ehl-i re'y'in Ehl-i hadîs'i tefakkuh açısından yetersizlik üzerinden haşviyye şeklinde nitelediğini göstermektedir. Diğer taraftan yukarıda zikredildiği üzere Cessâs, yeni fikhî meselelerin müzakere edilmesine karşı çıkan cahil hadis râvileri için "haşvî" ifadesini kullanmaktadır.⁶⁴

db | 1319

Ehl-i hadîs'in tefakkuh problemine dair "hameletü esfâr" gibi lakaplar da bulunmaktadır. Cessâs, haberlerin manasını bilmeyen, fikhını istinbât edemeyen muhaddislerin durumunun "Tevrat'taki emir ve yasaklara uymakla emrolunan ancak bunlara riayet etmeyenlerin misali kitap yüklü eşekler (*ke-meseli'l-himâr yahmilu esfârâ*) gibidir."⁶⁵ ayetinde belirtilenlere benzer olduğunu kaydetmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla Cessâs bu ayetle hadisçiler hakkında "hameletü esfâr" lakabına atıf yapmaktadır.

Cessâs, seleften olsun haleften olsun ümmetin âlimleri ve fakihlerinin aksine haşvîlerden bir grubun ve Ashabü'l-hadis'in cahillerinin, meşru

⁶¹ Haşviyye zihniyeti ve Ehl-i hadîs'le ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. Köklü, *Hadis Usulünün Teşekkülü*, 160-179.

⁶² İlyas Üzümlü, "Mekhûl b. Fazl en-Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25 Aralık 2023).

⁶³ Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî, *Kitabü'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 254-255.

⁶⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 4/152-153.

⁶⁵ Cuma 62/5.

⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 4/152-153.

devlet başkanına isyan eden toplulukla savaşılmaması ve silahla emir bi'l-maruf nehiy ani'l-münker yapılmasını caiz görmediklerini belirtmiştir.⁶⁷ Tam tersi şekilde zalim devlet başkanına isyanı ve onlara emir bi'l-maruf nehiy ani'l-münker yapılmasını caiz görmeyen hadisçileri de ağmârü ashabi'l-hadis (*toy, yeniyetme*) diye nitelemiştir.⁶⁸ Cessâs'ın Ehl-i hadîs'ten bir kısmını bu vasıflarla anmasının nedeninin de onlardaki tefakkuh eksikliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁶⁹

Ehl-i hadîs'in açıklamalarında da tefakkuh eksikliği eleştirilerinin bir tarafında Ehl-i re'y'in bulunduğunu ihsas eden betimlemeler vardır. Ayrıca bu açıklamalarda söz konusu eleştirilerin sebeplerine dair bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin, Râmeürmüzî, âli-nâzil isnad konusunu tartışırken muhaddislerin rihlelerini sert dille tenkit eden bir fakihden bahsetmektedir. Onun nakline göre bu fakih "nazar ve temyiz sahibi, re'y ve kelam ehli" olmakla ön plana çıkmaktadır.⁷⁰ Bu fakihin muhaddislerin rihlelerini tenkit etmesinin nedeni nakledilen pasajın devamında yer almaktadır. Fakih şöyle demektedir:

1320 | db

[Rihlelere çıkan muhaddislere] bir mesele sorulsa 'Bu sordüğün olay vuku buldu mu ki onun hakkında cevap verelim.' derler. 'Evet bu olay yaşandı.' dendiğinde ise 'Bu konu hakkında bir şey ezberlemedik.' şeklinde cevap verirler. Onlara sünen hakkında bir şey sorulsa, sözcüleri 'Kim Allah için bir mescid inşa ederse...', 'Kim benim adıma yalan uydurursa...' hadisleri hakkında ne biliyorsun diyerek cevap verir.⁷¹

Fakihin sözleri Ehl-i hadîs'i tefakkuh bakımından eksik olmakla eleştirdiğine delalet etmektedir. Eksikliğe sebep olan ise rihle faaliyetleridir.

Anlatıda fakihin "nazar ve temyiz sahibi, re'y ve kelam ehli" şeklinde nitelenmesi ve sorunun fikhî içerikli olması onun Ehl-i re'y kimliğini akla getirmektedir. Mücteba Uğur bu kişinin Mu'tezili zihniyete sahip bir fakih olma ihtimalini kaydetmektedir.⁷² Ahmet Yücel ise bu yöndeki eleştiriler-

⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/320. Ashabü'l-hadis'in cahillikle itham edildiği diğer bir yer için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 3/372.

⁶⁸ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/87.

⁶⁹ Benzer görüşler için bk. Köklü, *Hadis Usulünün Teşekkülü*, 442-444.

⁷⁰ Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd er-Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* (Kahire: Darü'z-Zehâir, 2016), 206.

⁷¹ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 207.

⁷² Mücteba Uğur, "Hadis Rivayetinde Uluv-Nuzul Meselesi ve Hadisçilerin Uluv Tutkusunu", *Diyaret İlmî Dergi* 34/1 (1998), 20.

de taraflardan birinin Ehl-i re'y olduğunu düşünmektedir.⁷³ Son zamanlarda kaleme alınan bir çalışmada ise Rânehürmüzi'nin muhataplarının başta Ka'bî olmak üzere Ehl-i re'y mensubu kelimciler ve fıkıhçılar olduğu öne sürülmektedir.⁷⁴ Ehl-i hadîs'e yöneltilen tefakkuh eksikliği tenkidinin muhatabının Ehl-i re'y olduğu başka bir çalışmada ise "Ehl-i hadîs'i fıkıhla ve teorik ilimlerle ilgilenmemekle ve sadece hadis rivayeti ile meşgul olmakla eleştiren Ehl-i re'y mensuplarıdır."⁷⁵ ifadeleriyle tasrih edilmiştir.

İbn Hibbân "menkûs re'ye ve ma'kûs kıyasa dayanan" bir grubun "Faydasız şeyleri topluyor ve herhangi bir ecir elde edemeyecekleri şeyleri rivayet ediyorlar. Haberlerin manalarını bilmediklerinden ve tefakkuhu terk ettiklerinden dolayı İslam'ın batıl gördüğü şeyleri söylüyorlar." şeklindeki sözlerle Ehl-i hadîs'i tenkit ettiğini bildirmektedir.⁷⁶ İbn Hibbân'ın ifadelerinden anlaşılan söz konusu grup, isnad ve rivayet peşinde koşmayı tenkit etmekte ve bunları tefakkuhun önündeki engeller olarak görmektedir. İbn Hibbân'ın tanımında yer alan, "re'y ve kıyas", bilindiği gibi daha çok Hanefîlere ait kavramlardır ve Ehl-i hadîs, Hanefîleri genelde bunlar üzerinden tarif etmektedir. Öte yandan zaten İbn Hibbân zikredilen vasıfları Ebû Hanîfe takipçileri için kullandığını belirtmiştir.⁷⁷

Ehl-i hadîs'ten yapılan alıntılardan da Ehl-i re'y'in onlara tefakkuh eksikliği eleştirisini yöneltenler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ehl-i re'y, Ehl-i hadîs'i bu açıdan eleştirirken tefakkuha engel olarak hadis tâliplerinin rihle faaliyetlerini, isnadlarını çoğaltma, şâz veya garîb hadis elde etme isteklerini ön plana çıkarmakta⁷⁸ ve tefakkuhun artması için bunların sınırlandırılması gerektiğini savunmaktadır.

⁷³ Ahmet Yücel, "İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 60-61.

⁷⁴ Tunahan Erdoğan, "Ka'bî'nin Kabûlü'l-Ahbâr'ı ile Rânehürmüzi'nin el-Muhaddisü'l-Fâsıl'ında Metinlerarasılık", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (2025), 595-598.

⁷⁵ Recep Köklü, "Rânehürmüzi ve el-Muhaddisü'l-fâsıl Üzerine Bir İnceleme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023), 414-417. Ayrıntılar için ayrıca bk. Köklü, *Hadis Usulünün Teşekkülü*, 435-442.

⁷⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/76.

⁷⁷ Ebû Hâtım Muhammed İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (Halep: Dâru'l-Va'y, 1976), 1/82 krş. 1/209.

⁷⁸ Bununla alakalı bk. Bozkurt, *Hicri 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*, 16-35.

4. Tefakkuh Problemine Ehl-i hadîs'in Tepkisi

4./10. asır hadis literatürü içinde telif edilen usûl, metin ve şerh eserlerinde işlenen konular arasında göze çarpan en bariz hususlardan biri tefakkuh meselesidir. Diğer bir deyişle tefakkuh meselesi 4./10. asırda Ehl-i hadîs'in telif ettiği eserlerin temel konularından biri bazen de telif sebebi haline gelmiştir. Bu eserlerde müellifler hem problemi ortaya koymakta hem de Ehl-i hadîs'i, hadis metinlerinin muhtevası üzerinde tefakkuha teşvik etmektedir. Onların aynı zamanda tefakkuh usûlü geliştirmeye çalışarak çözüme dair adımlar attığı da görülmektedir. Ehl-i hadîs'in iç dinamiklerini harekete geçiren tefakkuh meselesinde Ehl-i re'y ve diğer ekollerden gelen tefakkuh eksikliği tenkidinin rol oynadığı savunulabilir.

4.1. Tefakkuhun Hadis İlimlerine Dahil Edilmesi

Günümüze ulaşan ilk hadis usûlü kitaplarından biri sayılan Râme-hürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*'si incelendiğinde hadis usulünün temel konularından ziyade⁷⁹ râvilerde rivayet ve tefakkuhu birleştirme amacını merkeze aldığı hatta telif sebebinin bu husus olduğu görülmektedir.⁸⁰ Müellifin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın hemen ilk sayfalarında, râvilerin tefakkuha olan rağbetinin artırılması gerektiğinin nitekim bu ikisi bir arada bulunmadığında ilmin noksan kaldığının altını çizmesi bu düşüncüyü desteklemektedir.⁸¹

Öte yandan Râme-hürmüzî'nin kitapta "Rivayet ve Dirayeti Birleştiren Kişinin Fazileti"⁸² adıyla özel bir başlık açtığı ve tefakkuh konusuyla birlikte sînâ'atü'l-hadisi de dirayetin bir parçası olarak kabul ettiği görülmektedir. Bu başlığın ilk kısmında tefakkuh etmenin önemini vurgulayan ve tefakkuh sahibi âlimlerden bahseden anekdotlar nakledilmektedir. Müellifin hem tefakkuh meselesini hem de hadisin teknik konularını "dirayet" adı altında beraberce sunması hususu bu noktada önem arz etmektedir. Zira bu durum tefakkuh konusunun hadis ilimlerine dahil edilmesi olarak okunabilir.

⁷⁹ *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın gerçek bir hadis usûlü eseri sayılıp sayılmayacağıyla ilgili tartışmalar için bk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, "Mukaddime", *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, mlf. Hâkim en-Nisâbûrî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010), 12-15.

⁸⁰ Konu hakkında ayrıntılar için bk. Köklü, "Râm-hürmüzî ve el-Muhaddisü'l-fâsıl", 412-414.

⁸¹ Râme-hürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 133.

⁸² Râme-hürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 233 vd.

Hâkim'in *Ma'rife'*de kurduğu yapıda isnad, râvi, ilel ve benzeri hadis ilimlerinden ayırmaksızın fikhü'l-hadîse özel bir bölüm açması sadece sînâ'atü'l-hadisle sınırlı hadis ilimleri algısını değiştirerek tefakkuh konusunun merkezde olduğu yeni bir hadis ilmi tasavvur ettiğine delalet etmektedir. O, söz konusu bölüme "Fikhü'l-hadisi, hadis ilminde mütebah-hir olanların bu ilimden bigâne kalmadığını ispatlamak için, işin ehli olan hadis ulemasından nakledeceğiz. Nitekim fikhü'l-hadîs de hadis ilminin bir bölümüdür."⁸³ ifadeleriyle başlamaktadır. Müellifin hadis ilminin öncülerinin tefakkuh sahibi olduğunu tespit ettiği ve özellikle buradaki ikinci cümlesinin, hadis tâliplerine tefakkuhun da hadis ilminin doğal bir parçası olduğunu belletmeye yönelik bir vurgu için yer aldığı söylenebilir. Hâkim ayrıca fikhü'l-hadisın farklı bir fıkıh anlayışı olarak erken dönemlerden beri devam ettiğini göstermek istemiş olabilir.⁸⁴

İlim ehlinin önce süneni hıfzetmesi sonrasında da hıfzedilen sünen-de tefakkuh etmesi gerektiğini İbn Hibbân'ın yer yer vurguladığı görülmektedir.⁸⁵ Bu vurgudan hareketle onun, Ehl-i hadîs'in sadece hadis hıfzıyla yetinmesinden razı olmadığı, sonraki adım olan tefakkuh faaliyetlerine de girişmeleri gerektiğini düşündüğü söylenebilir. Ayrıca İbn Hibbân'ın "sünenin hıfzı-sünende tefakkuh" şeklinde aşamalı olarak kurduğu bu yapının ayrı değil birbirinin mütemmimi gibi tahayyül edildiği düşünülebilir.

Ehl-i hadîs âlimlerin tefakkuhun önemini vurgulamak ve muhaddisleri teşvik etmek için imtisale layık örnek isimlerin anlatılarına yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda rivayet ve tefakkuh birlikteliğinden kastın ne olduğunu ve hadis tâliplerinin nasıl olması gerektiğini yansıtan kayda değer anlatılardan biri şöyledir:

Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme ve Halef b. Salim'in hadis müzakere ettiği meclise bir kadın geldi ve bu kadın onlara hayızlı kadının cenaze yıkayıp yıkayamayacağı hususunu sordu. Onlar birbirlerine bakmaya başladı ancak hiçbiri kadının sorusuna cevap veremedi. O sırada Ebû Sevr çıkageldi ve kadına sorusunu ona sorması söylendi. Ebû Sevr şöyle cevap verdi: Evet, "Osman b. Ahnef'in Kâsım'dan onun da Hz. Aişe'den rivayet ettiği 'Hayız halin senin elinde değildir.' ve yine Hz. Ai-

⁸³ Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, 257.

⁸⁴ Recep Köklü, "Hâkim en-Nisâbü'rî ve Ma'rifetü ulûmi'l-hadis'in Hadis Usulü Tarihindeki Yeri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 54.

⁸⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1975), 1/8; 7/671.

şe'nin 'Ben hayızlıyken Resûlullah'ın saçlarını suyla ayırdım.' rivayetlerinden anlaşılabilir. Zira eğer canlı birinin saçları hayızlıyken taranabiliyorsa ölüyken haydi haydi taranabilir." Ebû Sevr'in bu cevabı üzerine İbn Maîn, Ebû Hayseme ve Halef b. Salim kendi aralarında "Evet, bu hadisi falan kişi falandan şu isnadla rivayet etti." diyerek rivayetin tariklerini konuşmaya başladılar. Onların bu durumunu gören kadın ise "Şimdiye kadar neredeydiniz?" diyerek söylendi.⁸⁶

Râmeürmüzi bu anlatı üzerinden râvi, isnad ve benzeri hadis ilimlerine ait bilgilere sahip olmanın tek başına yeterli olmadığı bunun yanında metinlerin muhtevaları ve fıkhnın da bilinmesi gerektiği mesajını vermektedir.

Hadis tâliplerine fakih selefleri hatırlatarak tefakkuk merkezli bir tasavvur ortaya koyma çabaları Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rife'sinin* fikhü'l-hadîs bölümünde de görülmektedir. O geçmiş hadis âlimlerinden 23 ismin büyük çoğunluğu hüküm istinbâtıyla ilgili fikhü'l-hadîs uygulamalarına dair rivayetleri naklederek aynı anlayışı sürdürmüştür.⁸⁷ Hâkim'in bu bölümün hemen başlarında sarf ettiği "Fikhü'l hadisi, hadis ilminde mütebahhir olanların bu ilimden bigâne kalmadığını ispatlamak için işin ehli olan hadis ulemasından nakledeceğiz."⁸⁸ şeklindeki ifadelerini hem tefakkuk tenkidine karşı bir savunuyu hem de geçmiştekilerin tefakkuk sahibi âlimler olduğunu dolayısıyla onların örnek alınması gerektiğini hadis tâliplerine bir hatırlatma olarak okumak mümkündür.

Buraya kadar ortaya konmaya çalışılan 4./10. asır Ehl-i hadîs âlimlerinden Râmeürmüzi, Hâkim ve İbn Hibbân'ın tefakkuk meselesine yaklaşımları üzerinden özetle şu yargılara varılabilir: Tefakkuk meselesi hadis ilminin bir parçası mahiyetinde ön plana çıkarılmış ve hadis-fıkıh dengesini kurabilen fakih râvi kimliği ideal bir profil olarak sunulmuştur. Kanaatimizce bu iki husus Ehl-i hadîs'e yönelik tefakkuk eksikliği tenkidinin etkisiyle hadis ilminde ortaya çıkan yeni durumlardır.

⁸⁶ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 246, 247. Benzer örnekler için bk. Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 248, 249.

⁸⁷ Söz konusu nakiller için bk. Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, 257-302. Ayrıca bk. Fahreddin Yıldız, *İlmi Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 127-197.

⁸⁸ Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, 257.

4.2. Tefakkuhu Geliştirecek Eserlerin Telifi

İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'leri ile Hattâbî'nin *Meâlimü's-Sünen* isimli *Sünenü Ebî Dâvûd* şerhi 4./10. asrın temel fikhü'l-hadîs eserleri olarak kabul edilebilir. Mezkûr eserlerin müellifleri, elfâz bahisleriyle ilgili olanlar ekseriyeti teşkil etmek üzere istinbât usûlleri hakkında bilgiler vermiş ve pratik boyutuyla hadisler bir bütün olarak, yeri geldiğinde ilgili ayetler de dikkate alınarak fikhü'l-hadîs merkezli bir fıkıh faaliyeti yürütmüştür. Böylece takip ettikleri usûlü en azından parça parça da olsa ortaya koymaya çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca onlar zikredilen eserlerde birçok düşünce ekolü gibi Ehl-i re'y'i de hedef almıştır. Ehl-i re'y'e karşı temelde yürütülen dava ise fikhü'r-re'ye karşı fikhü'l-hadîsi inşa etmektir. Diğer taraftan müelliflerin bir yandan fikhü'l-hadîsi inşa ederken diğer yandan da Ehl-i hadîs'e tefakkuh usûlünü gösterme gayreti içinde oldukları telif tarzları ve bazı açıklamalarından tespit edilebilmektedir. Tefakkuh tenkidinin taraflarından biri de Ehl-i re'y olduğu için dolayısıyla bu eserler fikhü'l-hadîs inşası ve tefakkuh talimi yönlerinden iki ekolün etkileşim alanı olmaktadır.

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin fikhü'l-hadîs bölümünde fakih muhaddisler arasında saydığı İbn Huzeyme'nin⁸⁹ *Sahîh*'inin, fikhü'l-hadîsin usûlî temelleri de gösterilerek fûruun inşa edildiği ilk eser özelliğini haiz olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Nail Okuyucu'nun *Sahîh* hakkındaki "Yazarın fikhî görüşlerinin takibinin her zaman mümkün olmadığı câmi' türü diğer birçok eserden farklılaşmış ve fikhü'l-hadîs alanının ilk ve en önemli örneklerinden birisi haline gelmiştir."⁹⁰ sözleri ise bu kitabın sistematik yapısına işaret etmektedir. İşte dikkat çekilen bu özellikler söz konusu eserin önceki asır literatüründen usûl ve fûru birlikteliği ile sistematik olma açılarından ayrıldığını göstermektedir.

İbn Huzeyme'nin eserini telif sebebine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bundan dolayı onun eserinde takip ettiği usûl ve üslubu ortaya koyarak bir çıkarım yapılmaya çalışılacaktır. Dil bilgisi kuralları bağlamında İbn Huzeyme'nin, hadis lafızlarında geçen harf-i tariflerin ahd, cins ya da istiğrak gibi manalardan hangisine delalet ettiği konusuna yer yer değindiği görülmektedir.⁹¹

⁸⁹ Hâkim, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, 272 vd.

⁹⁰ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 354.

⁹¹ İbn Huzeyme'nin harf-i tarif açıklamaları için bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/131, 2/526, 3/344, 3/384.

Fıkhî istinbâta bulunurken lafızlarda kastedilen mananın âm ya da hâs olduğunun tespiti naslardaki murada isabet etmek açısından çok mühim bir yer işgal etmektedir. Bundan dolayı İbn Huzeyme'nin de hâs bir manaya delalet eden âm lafızların belirlenmesi konusu üzerinde epey durduğu görülmektedir.⁹² Bilindiği üzere gerek Kur'an gerekse sünnetteki emir lafızlarının hüküm açısından ne ifade ettiği usûlün en çok üzerinde durduğu hususlardan biridir. İbn Huzeyme de gerek bab başlıklarında gerekse yaptığı açıklamalarda bu konuları ele almaktadır. Bazı emirlerin mendub, irşad ve fazilet bazılarının ise farz ve vücûb manası içerdiğini ifade etmektedir.⁹³

İbn Huzeyme'nin fıkhî istidlalde bulunurken çokça dikkat çektiği konulardan bir diğeri ise mücmel-müfesserin tespiti meselesidir. Nitekim o bir hadisin müfesser olan şeklinden haberdar olunmadan hatalı görüşlerin ortaya çıkacağını ifade etmektedir.⁹⁴

İbn Huzeyme'nin eserinde birçok usûl konusunu nispeten ayrıntılı bir şekilde işleyerek ele almasının dönemin tartışmalarının bir sonucu olduğu kanaati serdedilebilir. Onun bu çabası Ehl-i hadîs'te eksik görülen elfâz gibi usûl konularının talimi için olmalıdır. Nasıl ki hadis eserlerindeki bab başlıkları belirli düşüncelere itiraz ya da belirli düşüncelerin savunusu olarak okunuyorsa, İbn Huzeyme'nin tesis ettiği usûl ve kullandığı üslubun da Ehl-i hadîs'in tefakkuh melekelerini geliştirmek amacıyla ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Öbür yandan ilerleyen satırlarda görüleceği üzere İbn Huzeyme ile benzer metotları uygulayan müelliflerin, amaçlarının Ehl-i hadîs'e fıkhü'l-hadîs'i öğretmek olduğunu daha açık şekilde beyan etmeleri de bunu desteklemektedir.

İbn Hibbân'ın eserlerinde Ehl-i hadîs'e fıkhü'l-hadîsin talimine yönelik sistematik adımlar atıldığı görülmektedir. Öncelikle İbn Hibbân bir kişinin fetva vermeye salahiyet kazanabilmesi için gerekli olan bilgi ve becerilerden söz ederek bir anlamda tefakkuh sahibi olabilmenin adımlarını sıralamaktadır: "Süneni hıfz etmeyen, sahihini sakiminden ayıramayan, sika ve zayıf râvileri tanımayan, teferrüd ettiği haberler kabul edilen ile rivâyetindeki ziyadenin kabul edilmediği râviler hakkında bilgisi olmayan, haberlerin manalarını, zahirde teâruz eden haberleri cem etmeyi, müfesser ve mücmeli, nasih ve mensûhu, kendisi ile âmın murad edildiği

⁹² İbn Huzeyme, *Sahih*, 1/146, 1/147-149, 1/162, 1/182, 1/312, 1/415, 2/180-184, 3/53-54.

⁹³ İbn Huzeyme, *Sahih*, 3/17, 3/351.

⁹⁴ İbn Huzeyme, *Sahih*, 1/120, 1/162, 1/500, 1/561, 2/42-43, 2/122, 3/293-294.

hâs lafız ile hâssın murad edildiği âm lafzı, farz ve vacip olan emir ile fazilet ve irşad manasındaki emri ve işlenmesi caiz olmayan kesin nehiy ile yapılması mübah olan nehyi bilmeyenin fetva vermesi nasıl helal olur?”⁹⁵ Onun bu ifadeleri aslında bir Ehl-i hadîs fakihinin bilmesi gerekenlerin diğer bir ifadeyle fikhü'l-hadîs için yeterliliklerin sıralandığı bir liste olarak kabul edilebilir.

Fikhü'l-hadîsi İbn Huzeyme'den öğrendiği belirtilen⁹⁶ İbn Hibbân'ın zikredilen eserinin, hocasının *Sahîh*'inin bir adım önüne geçtiği söylenebilir. Çünkü o, kaleme aldığı hadislerin hükmi açıdan delaletlerini inceleyen ayrıntılı bir mukaddime ile hocasının bab başlıklarında veya hadisi naklederken yaptığı açıklamalarda ortaya koymaya çalıştığı usûle müteallik meseleleri, eserinin en başında toplu olarak sunmuştur.⁹⁷ Fikhî istidlalde merkezi konumda olan Resûlullah'ın emirlerinin ve nehiyelerinin bağlayıcılık açısından durumu, mübah alanın tespiti ve fiillerinin delaleti gibi konular bu mukaddimede taksim edilerek işlenmiş ve eser söz konusu taksim üzere tasnif edilmiştir.⁹⁸

İbn Hibbân'ın kendine özgü bu tasnif sistemini belirli bir amaca matuf olarak kurduğu söylenebilir. *Sahîh*'in birkaç yerinde bu amacı tespit etmeye yardımcı olacak açıklamalara rastlanmaktadır. Bunlardan birinde İbn Hibbân, “Sahîh hadisleri talebenin hıfzını ve kavramasını kolaylaştırmak üzere inceledim ve onların 5 kısma ayrıldığını, her kısmın ise birçok önemli ilimleri bilmeyi gerektiren neviler barındırdığını gördüm. Söz konusu ilimleri ise ancak rusûh sahibi âlimler bilir; usûlde menkûs kıyasla, fûrûda ise menhûs re'yle iştilal edenler değil.”⁹⁹ İbn Hibbân'ın bu ifadeleri muhtemelen re'y fikhına karşı hadis merkezli fikhın inşası için bu yönde bir tasnif tarzı benimsediğine delalet ediyor gözükmektedir. Dolayısıyla onun usûli temelleri de barındıran bir fikhü'l-hadîs eseri telif etmek gayesinde olduğu savunulabilir.

İbn Hibbân eserini taksim ve neviler üzerine tasnif etmesinin nedeni hakkında daha sarîh beyanlarda da bulunmaktadır:

⁹⁵ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1/30.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/415.

⁹⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/67-106.

⁹⁸ İbn Hibbân'ın taksim ve nevileri hakkında yapılan bir değerlendirme için bk. Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 102-107.

⁹⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/63-64.

Bizim süneni bu şekilde nevilere ayırmamız 2 hususu incelemek ve açıklığa kavuşturmak amacıyla: 1. İmamların kendisinde ve tevilde ihtilaf ettiği haber. 2. İnsanların çoğunun manasına vakıf olmakta zorlandığı ve kastedilen talebin kendilerine müşkil geldiği umumi hitap.¹⁰⁰

İbn Hibbân burada herhangi bir grubu kastetmeden mutlak şekilde Cessâs'ın da dile getirdiği lafızların delaleti konularıyla ilgili eksikliğe dikkat çekmektedir; ancak onun başka ifadelerinde söz konusu eksikliğini tamamlamak istediği grubun kimliği hakkında bazı ipuçları bulunmaktadır. O "Evâmir" kısmının başında, bütün hadis tâliplerinin (*müntehilün li's-sünen*) emir lafızlarının fasıllarını bilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.¹⁰¹ Bundan yola çıkarak İbn Hibbân'ın bu sistemle Ehl-i hadîs'e tefakkuh usulünü diğer bir deyişle fikhü'l-hadîsi öğretme amacıyla olduğu savunulabilir.

Birçok araştırmacıya göre mutlak manada hadis şerh literatürünün müstakil ilk örneği sayılan *Meâlimü's-Sünen*'in Hattâbî tarafından dönemin ilmî çevrelerinin temel sorunları dikkate alınarak telif edildiği görülmektedir. Hattâbî'nin, *Meâlim*'in mukaddimesinde belirttiğine göre kendi zamanında ehl-i ilim, Ashab-ı hadis ve eser ile Ehl-i fıkıh ve nazar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan Ehl-i hadîs'in ekseriyetinin temel sorunu, mesailerini isnad toplama, çoğunluğu mevzu ya da maktûb olan garîb ve şâz hadisler peşine düşmeye harcamalarıdır. Onlar hadis metinlerini incelemeyiz, manalarını anlamaya çalışmaz, fikhini elde etmeye çabalamazlar.¹⁰² Ehl-i fıkıh grubuna mensup olanların ekseriyetinin sorunu ise çok az hadis bilmek, hadislerin sahihini sakimini ayıramamak ve mezheplerinin görüşüne muvafık olduğunda zayıf da olsa bu hadislere tutunmaktır. Kendi mezhep imamlarından bir görüş nakledildiğinde ise onun mevzukiyetini titiz bir şekilde araştırmaktadırlar. Durum böyleyken Hz. Peygamber'den gelen haberler karşısında mütesâhil davranmaları nasıl caiz olur?¹⁰³

Hattâbî sözünü ettiği iki grubun mevcut durumu karşısında hadis ve fikhî cemedden bir eser telif ederek eksik olan yönleri kapatma amacını gütmektedir. Bunun Ehl-i hadîs'e bakan yönü, *Meâlim* teemmül edildiğinde onun muhaddisleri fıkha ve onu öğrenmeye teşvik etmesidir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/106.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/65.

¹⁰² Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen* (Halep, 1932), 1/3.

¹⁰³ Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen* (Halep), 1/3-4.

¹⁰⁴ Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen* (Halep), 1/6.

Yani bu şerh sayesinde ilmî mesaisini daha çok faydasız hadis faaliyetlerine harcayan “Hadis metinlerini incelemeyi, manalarını anlamaya çalışmaz, fikhini elde etmeye çabalamazlar.” sözleriyle tenkit ettiği Ehl-i hadîs, tefakkuh etmeyi öğrenecek ve yetersiz gördüğü bir konuda ehliyet sahibi olacaktır. Halit Özkan’ın tespitiyle Hattâbî’ye göre Ebû Dâvûd’un *Sünen’i* “hakıyla şerh edildiğinde hadisçiler fıkıh öğrenmeye merak saracaktır.”¹⁰⁵

Hattâbî’nin, mezhepleri farklı olsa da birçok ekolden fakih arasında hakem rolünde kabul edilen ve fıkıh barındıran bir eser olarak nitelediği¹⁰⁶ Ebû Dâvûd’un *Sünen’i*ni esas alarak hadis merkezli bir şerh çalışması yapması da üzerinde durulması gereken bir noktadır. Zira *Sünen* kendisi bizatihi hadisle fikhî cemedden bir fikhü’l-hadîs kaynağıdır. Hattâbî’nin bu eseri esas alarak bir şerh telifi tabir-i diğerle hadis merkezli bir fıkıh inşası onun eserindeki amacının fikhü’l-hadîs çerçevesinde bir eser kaleme alma amacında olduğuna delalet eder niteliktedir. Nitekim Hattâbî’nin mezhep intisabı etrafında oluşan fikhî ilzam ederek bu işe girişmesi ve yaptığı şerhi onların karşısına konumlandırması¹⁰⁷ da fikhü’l-hadîs merkezli bir eser telif ettiğini açıkça göstermektedir.

db | 1329

Hattâbî’nin fikhü’l-hadîs açıklamalarına hemen her hadisin ardından “Bu hadiste şu fikhî meseleler vardır (*ve fi’l-hadisi mine’l-fikh/fihi mine’l-fikh*).” diye başlayan açıklamalarda rastlanmaktadır. O buralarda diğer iki müellif gibi birçok usûlî meseleye değinmiştir. Söz gelimi elfâz bahislerinden umum ve husus meseleleri,¹⁰⁸ emir ve nehiylerin hükmi delaletler¹⁰⁹ ve dil bilgisi¹¹⁰ hakkında yaptığı açıklamalarda okuyanın fikhî istinbât melekelerini artıracak izahlarda bulunmuştur.¹¹¹

Ehl-i re’y’in Ehl-i hadîs’e tefakkuh eksikliği çerçevesinde yönelttiği tenkitlerden ortaya çıkan tablodan hareketle iki ekolün çok canlı bir etkileşim içinde olduğu ve kaleme alınan metinlerin aradaki tenkit ve tartışmalar neticesinde şekillendiği söylenebilir. Anlaşılan o ki Ehl-i hadîs’e yönelik, mesailerini hadis faaliyetlerine hasretmelerinden kaynaklanan tefakkuh eksikliği tenkidi, muhaddisler arasında tartışılacak kadar gün-

¹⁰⁵ Halit Özkan, “Ebû Davud’un es-Sünen’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 2/33-34.

¹⁰⁶ Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen (Halep)*, 1/6.

¹⁰⁷ Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen (Halep)*, 1/4-5.

¹⁰⁸ Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen (Halep)*, 1/79, 2/7, 2/290, 3/115, 3/117, 3/170.

¹⁰⁹ Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen (Halep)*, 1/10, 1/12-13, 2/131, 2/227, 2/235, 3/87.

¹¹⁰ Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen (Halep)*, 1/34, 2/24.

¹¹¹ Hattâbî’nin şerhindeki özellikler hakkında bk. Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 107-110.

dem olmuş ve kaynaklarda makes bulmuştur. İlk hadis usûlü eserlerinin kurgusunda tefakkuh meselesi hadis ilimleri içinde yer almıştır. Ehl-i hadîs'in faydasız işlerin peşine düştüğü ve anlayış bakımından zayıf oldukları gibi ithamlar karşısında ekolün önde gelenleri, hiyerarşide daha alta yer alanlara hadis faaliyetlerinin sınırlandırılması bunun yerine tefakkuh etme becerilerinin geliştirilmesini salık vermiş ve bu yönde teşvik etmiştir.

4./10. asırda telif edilen İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Hattâbî'nin incelenen hadis eserleri birlikte düşünüldüğünde telif sebepleri açısından Ehl-i re'y'in muhaddislere yönelik tefakkuh eksikliği tenkidi üzerine Ehl-i hadîs'in hadis ile fikhî cemetmiş olan âlimleri bu durumu düzeltmek üzere fikhü'l-hadîsin talimini de üstlenen eserler telif ettiği söylenebilir. Bu eserler sayesinde bir yandan hadis merkezli fikhî eserleri oluşturulacak diğer yandan da hadisçiler tefakkuh etmenin usûlünü öğrenecektir. Böylece Ehl-i re'y'den gelen tenkitlere karşı daha güçlü bir Ehl-i hadîs teşekkül edecektir.

1330 | db

Tefakkuhu ön plana çıkararak ya da fikhü'l-hadîs ekseninde eserler veren Ehl-i hadîs âlimlerinin Ehl-i re'y'in nispeten güçlü olduğu İslam coğrafyasının doğusunda ve özellikle Horasan bölgesinde onlarla iç içe yaşamaları dikkat çekmektedir. Ehl-i re'y'den gelen tenkitler dikkate alındığında İbn Huzeyme ya da İbn Hibbân gibi âlimlerin bunlara kayıtsız kalmaları çok mümkün gözükmemektedir. Zira her iki âlimin de Ehl-i re'y ile canlı bir tartışma içinde oldukları bilinmektedir. Söz gelimi İbn Huzeyme'nin, Ehl-i re'y'in kendi döneminde tartışmasız imamı olarak nitelendirilen Ebû Saîd en-Nîsâbü'rî (öl. 309/922) ile birbirlerinden nefret ettikleri hatta Ebû Saîd ölünce İbn Huzeyme'nin sevinip ziyafet verdiği nakledilmektedir.¹¹² İbn Hibbân'ın ise Semerkand kâdılığı sırasında Hanefî fakihlerle bazı tartışmalar yaşadığı belirtilmektedir.¹¹³ Dolayısıyla bu durumun Ehl-i re'y'in tefakkuh eksikliği tenkidine en sistematik cevapların mezkûr isimler tarafından verilmesinde etkili olduğu söylenebilir.

¹¹² Zehebî, *Siyer*, 14/285; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 2003), 7/145.

¹¹³ Şuayb el-Arnaût, "Mukaddime", *el-İhsan fî takrîbi Sahihi İbn Hibbân*, mlf. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988), 1/18.

Sonuç

4./10. asırda Ehl-i hadîs ve Ehl-re'y'in temelde 2 konu çerçevesinde karşı karşıya geldiği tespit edilmiştir. Ehl-i hadîs tarafından bakıldığında Ehl-i re'y, hadise muhalefetle yüksek bir tonda itham edilmiştir. Ehl-i re'y ise Ehl-i hadîs'e yoğun hadis faaliyetlerinin metinleri tefakkuh etmelerine engel olduğu şeklinde eleştiriler yöneltmiştir.

İki ekol arasındaki karşılıklı her iki tenkidin de geçmişe uzanan bir tarihi olduğu belirtilmelidir; ancak bu tenkitlere 4./10. asırda önceki dönemlere nazaran sistematik tepkilerin ortaya konduğu görülmektedir. Ehl-i hadîs'in, hadislere aykırı fetvalar verdiğine dair ithamlarını 4./10. asırda Ehl-i re'y'in, gelenek içinde yeni bir yöntemle ele aldığı varsayılabilir. Nitekim Ehl-i re'y'in Hanefî fikhını merfu hadisler üzerine inşa ettiği, muarızın hadislerden delillerini tartıştığı, hadis-fetva uzlaşısını farklı tevil imkânlarını ortaya koyarak veya muhalefet edildiği söylenen hadisin ihticâca elverişli olmadığını tespit ederek sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Literatürü şekillendiren bu durum, söz konusu çabaların, Ehl-i hadîs'le yaşanan hadis-re'y tartışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı yorumunu yapmaya imkân tanımaktadır.

db | 1331

Ehl-i re'y, bu yöntemle hadis-re'y tartışmalarını merfu hadisler çerçevesinde yürüterek ve hadis ilminin isnad, ricâl, ilel gibi hemen bütün dallarından istifade ederek yani hadisçilerin kriterlerini gözeterek cevaplama yolunu tercih etmiştir. Ehl-i re'y'in bu tercihi, mezhep fikhını muarızların makbul gördükleri kriterler üzerinden savunarak onları ilzam etme düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Diğer taraftan buradan yola çıkarak merfu hadisler ve isnadın Ehl-i re'y katında da tam otorite kazandığı savı kabul edilebilir.

Hanefî fikhının hadis temellerinin oluşturulması ve birbirine aykırı gözükten fetvalarla hadisler arasında uzlaşının sağlanmaya çalışılmasında Ehl-i hadîs'in belirleyici rolde olması o dönemin ilmî, siyasi ve sosyal ortamından kaynaklanmaktadır. Zira mihne dönemi sonrasında Ehl-i hadîs güçlenmiş ve yönetimlerin düşünce dünyasında etkili hale gelmiştir. Diğer taraftan İslam dünyası siyasi açıdan parçalanmış bir yapı arz etmektedir. Gayrisünnî akımların faaliyetleri de sosyolojik problemler doğurmaktadır. İşte böyle bir tabloda ilmî ve siyasî otoritenin birbirini destekleyerek ittifak oluşturduğu düşünülmektedir. Ehl-i re'y'in ise bir yandan gayrisünnî kampla beraber görünmeme isteği diğer yandan oluşan ittifağın baskısıyla, Ehl-i hadîs'e yakın bir konumda yer almanın gayreti içine girdiği söylenebilir. Ehl-i re'y, bu ittifakın bir parçası olabilmek için Ehl-i

hadîs'in temel prensipleriyle uyuma özen göstermiş ve kendi kimliğini de tamamen reddetmeden mezhebin bazı doktrinlerini revize etmiştir. Öte yandan Ehl-i re'y'in bu çabalarında mezhebin meşruiyetini sağlama amacının da rol oynadığı görülmektedir. Zira fıkıh ekollerinin mezhepleşmeye başladığı bir vasatta, imamlara ya da metodolojiye yöneltilen ithamların bertaraf edilmesi meşruiyet sağlamanın en önemli adımlarından biridir.

Karşı taraftan bakıldığında ise Ehl-i re'y'in Ehl-i hadîs'e yönelik özellikle tefakkuh eksikliği yönündeki tenkitlerinin 4./10. asırda onlar üzerinde çok etkili olduğu ve bu tenkitleri dikkate almak zorunda kaldıkları tespit edilmiştir. Bunda söz konusu tenkitlerin ilmî mahfillerde ve toplum nazarında Ehl-i hadîs'in değerinin düşmesine yol açma endişesinin etkili olması olağandır. Çünkü Ehl-i re'y, uzun rihleler yapmanın, şâz ve garîb hadisler toplamanın faydasız işlerle meşguliyet olduğunu ileri sürmüş ve muhaddisleri fıkıh bilmeyen, rivayetlerin metinlerinden anlamayan kişiler olarak nitelemiştir. Ehl-i hadîs ise bunların alay edilecek faaliyetler olmadığını belirtip savunmakla beraber aynı zamanda bu tenkide hak vermiş ve muhaddisleri bu faaliyetleri sınırlandırmaları konusunda teşvik etmiştir. Bundan dolayı kaynaklar hem bir savunu hem de özeleştirici mahiyetindedir. Nitekim bu dönemde kaleme alınan hadis usûlü kitapları, hadis kaynakları ve hadis şerhlerinin bu probleme çokça atıf yaptığı, eserlerin buna göre şekillendiği görülmektedir. Eserler, Ehl-i hadîs'teki tefakkuh problemini ortadan kaldıracak, onlara fikhü'l-hadisi öğretecek tarzda telif edilmiştir. Önceki dönemlerdeki benzerlerinden farklı olarak 4./10. asırda kaleme alınan İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'leri fikhü'l-hadisi öğretirken bunu usûlî temelleri üzerine inşa etme gayreti içinde olmuştur. Keza Hattâbî de *Meâlim* isimli hadis şerh kitabında bu çaba içindedir. Onlar hadisler üzerinden ulaşılan hükmi sonucu belirten birer fikhü'l-hadis kaynağı olmanın ötesinde o hükme nasıl ulaşılabileceğinin usûlünü de gösteren eserlerdir. Bu yönüyle Ehl-i re'y'in ortaya koyduğu fıkıh kitaplarıyla paralellik arz etmektedir. Her iki ekol de usûl ve fûruu mezceden musannefât kaleme almaya ağırlık vermiştir. Bunda taraflar arasında yaşanan tartışmaların etkisi gözlemlenmektedir.

1332 | db

Kaynakça

- Abdülmeccid, Abdülmeccid Mahmud. *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye inde ashabi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicri*. Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- Ahmed b. Fâris es-Sellûm. "Mukaddime". *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*. mlf. Hâkim en-Nisâbü'rî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010.
- Bardakoğlu, Ali. "Câiha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 17 Aralık 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/caiha>

- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım., 2017.
- Bozkurt, Üsâme. *Hicri 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'an*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Erdoğan, Tunahan. "Ka'bî'nin Kabûlü'l-Ahbâr'ı ile Râmhürmüzî'nin el-Muhaddisü'l-Fâsıl'ında Metinlerarasılık". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (2025), 569-599.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Gül, Mutlu. "Hadislerin Rivayet Özelliklerinin Fıkha Etkisi Bağlamında Velisiz Kıyılan Nikahın Batıl Olduğunu İfade Eden Rivayetin Tahric ve Tenkidi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 361-376.
- Gül, Mutlu. "Kudûrî'nin Tecrîd Adlı Eserinde İsnada Dair Değerlendirmeler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 123-166.
- Hâkim en-Nisâbü'rî. *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyeti ecnâsihî*. thk. Ahmed b. Faris Sellûm. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep, 1932.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *el-Mecruhîn*. 3 Cilt. Halep: Dârü'l-Va'y, 1976.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *es-Sikât*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1975.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Sahihu İbn Hibban el-Müsnedü's-sahih ale't-tekâsim ve'l-envâ'*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak en-Nisâbü'rî. *Sahih*. 4 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 2014.
- Koşum, Adnan. "Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhî Boyutları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 87-98.
- Köklü, Recep. *Hadis Usulünün Teşekkülü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2025.
- Köklü, Recep. "Hâkim en-Nisâbü'rî ve Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis'in Hadis Usulü Tarihindeki Yeri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 49-72.
- Köklü, Recep. "Râmhürmüzî ve el-Muhaddisü'l-fâsıl Üzerine Bir İnceleme". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023), 399-432.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekir. *Tecrîd*. 12 Cilt. Kahire: Dârü's-Selam, 2006.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekir. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhi*. 9 Cilt. Havallî: Esfar li-Neşr Nefisi'l-Kütüb ve'r-Resaili'l-İlmiyye, 2022.
- Melchert, Christopher. *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*. thk. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik, 2018.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl. *Kitabü'r-Red ala ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Okur, Hüseyin. "İslam Borçlar Hukukunda el-Câiha/Beklenmeyen Durum Nazariyesi Mezhepler Arası Bir Mukayese". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/44 (Haziran 2016), 1383-1394.
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Özkan, Halit. "Ebû Davud'un es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*. İstanbul: İfav Yayınları, 2015.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. Kahire: Darü'z-Zehâir, 2016.

- Şahyar, Ataullah. *Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y İhtilafları*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şuayb el-Arnaût. “Mukaddime”. *el-İhsan fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. mlf. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu me'âni'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut, 1979.
- Uğur, Mücteba. “Hadis Rivayetinde Uluv-Nuzul Meselesi ve Hadisçilerin Uluv Tutkusu”. *Dîyanet İlmî Dergi* 34/1 (1998), 3-22.
- Üzüm, İlyas. “Mekhûl b. Fazl en-Neseî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 25 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nese-fi-mekhul-b-fazl>
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yıldız, Fahreddin. *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıküh'l-hadis*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yücel, Ahmet. “İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 53-67.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

